

BOŻENA SIERADZKA-BAZIUR, JOANNA DUSKA, KRYSZYNA KAJTOCH, DOROTA MIKA*

INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO POLSKIEJ AKADEMII NAUK, KRAKÓW

Słownik pojęciowy języka staropolskiego – charakterystyka¹

Słowa kluczowe: leksykografia, słownictwo staropolskie, słowniki historyczne, słowniki pojęciowe, słowniki elektroniczne.

W światowej leksykografii nie brakuje dzieł, których autorzy potrafili stworzyć i przedstawić rozbudowane systemy semantycznego organizowania słownictwa. Te klasyfikacje hierarchiczne nadal inspirują badaczy i wzbudzają zainteresowanie, o czym świadczą kolejne wznowienia słowników oraz wykorzystywanie tych modeli do prowadzenia badań. Warto tu wspomnieć o anglojęzycznym *Tezaurusie* Petera M. Rogeta (1852)², o systemie Rudolfa Halliga i Walthera von Wartburga (1952) stworzonym na materiale języka francuskiego czy też o klasyfikacji niemieckiego słownictwa autorstwa Franza Dornseiffa (1970). Istnieją także polskie prace, w których występuje hierarchiczny sposób porządkowania materiału leksykalnego. W 1926 roku ukazał się *Dobór wyrazów* Romana Zawilińskiego – autor stworzył słownik w układzie rzeczowym, wzorowanym na modelu Rogeta. Z kolei Andrzej Markowski w książce *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny* (1992) przedstawił system klasyfikacji polskiego słownictwa nawiązujący do pracy Halliga i von Wartburga. Najczęściej jednak ten mniej popularny porządek, czyli rzeczowy, stosowany jest w dwujęzycznych słownikach tematycznych dla osób uczących się języka, słownikach synonimów, słownikach frazeologicznych oraz różnych opracowaniach leksykologicznych, w tym gwarowych³.

W latach 2011–2015 w Pracowni Semantyki Historycznej IJP PAN w Krakowie trwały prace nad realizacją projektu grantowego, który miał na celu stworzenie *Słownika pojęciowego języka staropolskiego* (SPJS). Jest to słownik elektroniczny, w którym przyjęto jako główny porządek pojęciowy⁴. W niniejszym artykule przybliżymy charakter tego słownika i usytuujemy go w szerszym kontekście leksykograficznym.

* sieradzka4@gmail.com, joanna.duska@ijp-pan.krakow.pl, krystynakajtoch@o2.pl, dorota.mika@ijp-pan.krakow.pl

1 Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki. Wkład poszczególnych autorów w powstanie publikacji: B. Sieradzka-Baziur 25 proc., J. Duska 25 proc., K. Kajtoch 25 proc., D. Mika 25 proc.

2 *Thesaurus of English words and phrases* autorstwa P. Rogeta ukazał się po raz pierwszy w 1852 r. i od tego czasu miał wiele wznowień, w tym artykule przytoczono wydanie z 2012 r.

3 Wśród ważniejszych prac z tego zakresu można wymienić następujące publikacje: Miodunka 1980; Cygal-Krupa 1986, 1990; Kurzowa 1999; Kita, Polański 2002; Nowakowska i in. 2009; Iwanowicz, Polański 2011; przykładem pojęciowej klasyfikacji słownictwa gwarowego są zaś opracowania: Kucala 1957 oraz Maciejewski 1969.

4 Całościową koncepcję słownika, językoznawcze podstawy informatyczne oraz strukturę semantyczną opracowała B. Sieradzka-Baziur. Słownik dostępny jest na stronie: <http://spjs.ijp-pan.krakow.pl>.

1. Podstawa materiałowa

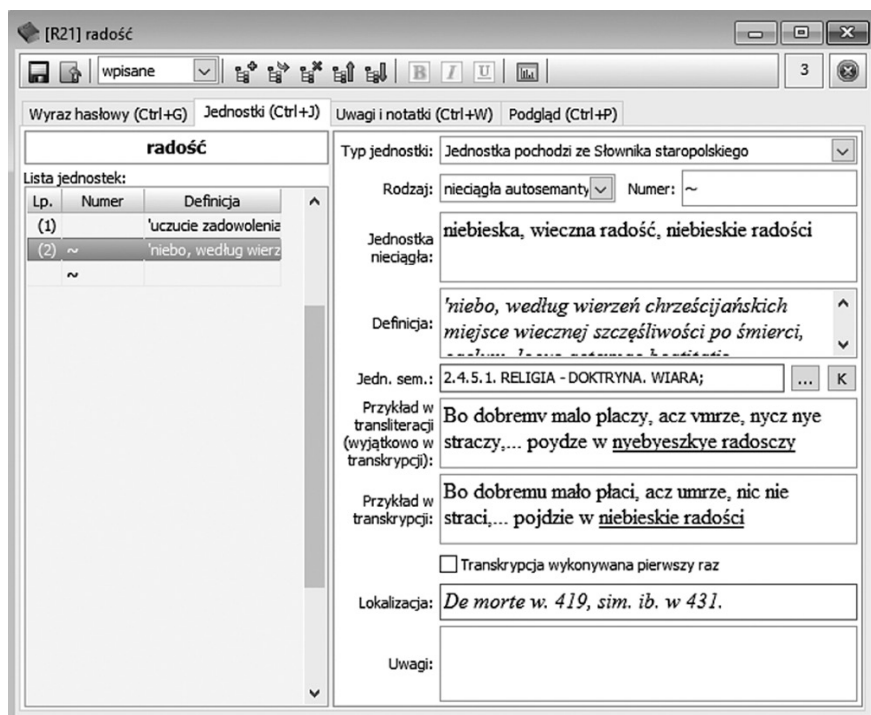
Bazę materiałową SPJS stanowią wszystkie artykuły hasłowe z 11-tomowego *Słownika staropolskiego* (sstp) pod redakcją Stanisława Urbańczyka, wydawanego w latach 1953–2002 w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie. W SPJS uwzględniono także hasła dodane w trakcie opracowywania sstp, a zamieszczane w wykazach na końcu tomów do VI włącznie. W odpowiednich hasłach wprowadzono różnego typu poprawki z wykazów ważniejszych błędów drukarskich i rzeczowych, drukowanych również do VI tomu. Wreszcie w skład SPJS weszły wszystkie hasła ze *Słownika staropolskiego. Suplementu cz. I (verba absentia)*, opracowanego pod redakcją Ewy Deptuchowej przez Pracownię Języka Staropolskiego IJP PAN i wydanego w 2014 roku. SPJS zawiera 22 735 artykułów hasłowych ze sstp; w podziale na litery dane przedstawiają się następująco: A (131), B (722), C (754), D (845), E (22), F (135), G (624), H (117), I (123), J (326), K (1286), L (635), M (744), N (1512), O (1780), P (4114), R (950), S (2328), T (561), U (907), W (2098), Z (2021). Z *Suplementu* wyeksцерpowano 1151 artykułów hasłowych: A (5), B (67), C (62), D (49), E (2), F (13), G (36), H (14), I (6), J (16), K (83), L (26), M (35), N (155), O (102), P (199), R (29), S (98), T (22), U (26), W (56), Z (50). Pod uwagę wzięto wszystkie znaczenia wyrazów autosemantycznych i funkcje leksemów synsemantycznych, przy czym każde znaczenie i funkcja stanowi o wyodrębnieniu jednostki leksykalnej i są to nie tylko pojedyncze wyrazy, lecz także szeroko pojęte jednostki nieciągłe, w tym frazeologizmy. Założeniem twórców SPJS było uwzględnienie pełnej struktury haseł sstp, a to oznacza, że w SPJS znalazły się zarówno jednostki z pełnym opisem leksykograficznym, tzn. opatrzone definicją (nazywane w projekcie autosemantycznymi, autosemantycznymi nieciągłymi, synsemantycznymi i synsemantycznymi nieciągłymi), jak i jednostki, określane w SPJS jako niepełne A i B, które zostały wyodrębnione przez autorów sstp jako oddzielne punkty opisu w artykułach hasłowych, choć nie zostało zdefiniowane ich znaczenie. Jednostki te są cenne z uwagi na ich zawartość materiałową (niepełne A i niepełne B) oraz odnotowane w nich połączenia wyrazowe (niepełne A). Wzbogaciły one słownik pojęciowy – dzięki nim odnotowane zostały również subtelniejsze odcienie znaczeniowe leksemów.

Tabela 1. Jednostki SPJS – charakterystyka ilościowa

RODZAJ JEDNOSTKI	LICZBA
autosemantyczna	38 234
nieciągła autosemantyczna	5943
synsemantyczna	1924
nieciągła synsemantyczna	157
niepełna A	1087
niepełna B	5520
inna	1173
Suma	54 038

2. Sposób opracowania

Do zobrazowania podstawowej jednostki opisu SPJS posłużyć może zrzut ekranu i przedstawiający widok panelu edycji, za pomocą którego były tworzone elektroniczne rekordy haseł.

Zrzut ekranu 1. Widok panelu edycji dla artykułu hasłowego *radość* w SPJS

W lewej kolumnie na pierwszym planie widoczny jest wyraz hasłowy w postaci, w jakiej występuje w sstp. Tylko czasami, kiedy wymagają tego aktualne ustalenia naukowe, główka hasła była korygowana, a fakt ten był odnotowywany w polu «Uwagi» (np. w wypadku hasła *bliźni, bliźny* – pierwotnie wyraz hasłowy w postaci *bliźni, bliźny*). W lewej kolumnie widać także wyróżnione w sstp punkty opisu hasła, z których każdy w SPJS stanowi odrębną jednostkę leksykalną. W hasle *radość* są to trzy jednostki: (1) autosemantyczna, zdefiniowana jako ‘uczucie zadowolenia, szczęścia, nastroj wesołości, też przyczyny wywołujące te uczucia, gaudium, laetitia, etiuam eius causae’, (2) nieciągła autosemantyczna: niebieska, wieczna radość, niebieskie radości ‘niebo, według wierzeń chrześcijańskich miejsce wiecznej szczęśliwości po śmierci, caelum, locus aeternae beatitatis mortuorum vulgo putatur’ (jej opis uwidoczniiony jest na zrzucie ekranu 1) oraz trzecia, jednostka – niepełna B, zawierająca tylko kontekst: *Day nam, myly panye, laszką thwa..., byszmy szye dostaly w thwoya radoasz.*

Szczegółowe dane dla wyodrębnionych w ten sposób jednostek leksykalnych zawarte są w prawej kolumnie. W pierwszej rubryce określono rodzaj jednostki – w prezentowanym przykładzie jest to jednostka nieciągła autosemantyczna (por. rodzaje jednostek wymienione w tabeli 1). W rubryce «Definicja» znajduje się opis znaczenia danej jednostki przejęty ze sstp. Zachowywano oryginalną postać definicji, niekiedy tylko dodawano niewyszczególnione w sstp połączenia wyrazowe, np. *złe za dobre wrócić* – hasło *wrócić się*, jednostka (23).

W słowniku pojęciowym kwestie gramatyczne są drugorzędne, w SPJS sprowadzają się głównie do zakwalifikowania poszczególnych jednostek leksykalnych jako części mowy w polu «Gramatyka», co służy porządkowaniu materiału i jego prezentacji. Przyjęto następujące możliwości zakwalifikowania: rzeczownik; czasownik lub forma czasownikowa; przymiotnik, zadiektywizowany imiesłów lub imiesłów; przysłówek; zaimek; liczebnik; przyimek; partykuła; spójnik; wykrzyknik. Dwóch pojemnych określeń: *czasownik lub forma czasownikowa* oraz *przymiotnik, zadiektywizowany imiesłów lub imiesłów* użyto głównie dlatego, aby objąć imiesłowy opisywane w sstp bądź jako odrębne hasła (nastąpiła ich adiektywizacja), bądź w obrębie haseł czasownikowych. Jednostki leksykalne przypisane do sześciu pierwszych części mowy, z wyjątkiem zaimków względnych⁵, traktowane są jako autosemantyczne, natomiast przyimek, partykuła, spójnik, wykrzyknik to jednostki synsemantyczne.

W SPJS zastosowany został tradycyjny podział na części mowy, a przy kwalifikacji uwzględniane były także ustalenia redaktorów sstp. Zawsze wtedy, gdy informacja na temat części mowy pojawiła się np. w definicji danego wyrazu, była obligatoryjnie respektowana. Uczyniliśmy tylko jeden wyjątek: wyrazów typu *gdzie, kiedy* nie nazywaliśmy tak jak w sstp przysłówkami zaimkowymi, lecz zaimkami (uznając je za zaimki przysłówne).

Przymiotniki w funkcji rzeczownikowej zakwalifikowane zostały jako rzeczowniki – zwłaszcza gdy funkcja ta została wyeksponowana w opisie hasła w sstp, jak np. w artykule hasłowym *mazać* w postaci: *mazany* ‘pomazaniec, człowiek namaszczony na godność kapłańską, monarszą...’ (*Kto jest ten, jen swoje ręce podniesie na mazanego bożego a nie będzie grzeszny?* BZ I Reg 26, 9).

Do liczebników zaliczono w SPJS wszystkie tradycyjnie wyróżniane ich typy, a więc główne, ułamkowe, zbiorowe, porządkowe, wielokrotne, wielorakie, mnożne. Natomiast wyrazy typu *kopa, mendel*, zawierające w swoim znaczeniu konkretną wartość liczbową, zostały potraktowane jako rzeczowniki, np. wyraz *kopa* zarówno w znaczeniu ‘*miara ilości zawierająca 60 sztuk, sexaginta (numero)*’, z cytatem: *Wociech... nie jał na Grodnię... a nie posiekl Maciejewi półtory kopy powrozow Pozn nr 888*, jak i w znaczeniu ‘*stóg zboża lub siana, też 60 snopków...*’.

Kluczowe dla SPJS są dane zawarte w rubryce «Jednostki semantyczne». Klasyfikacji pojęciowej podlegają wszystkie jednostki autosemantyczne ciągłe i nieciągłe oraz niektóre niepełne A i B. W wypadku prezentowanego tutaj artykułu *radość* (por. wyżej) jednostkę autosemantyczną (1), mającą znaczenie ‘uczucie zadowolenia, szczęścia, nastroj wesołości, też przyczyny wywołujące te uczucia...’, zakwalifikowano do kategorii 2.3.2.1.5. ZADOWOLENIE. PRZYJEMNOŚĆ.

5 Zaimki względne potraktowane zostały jako jednostki funkcyjne, synsemantyczne. W większości wypadków sstp wyszczególnia w definicjach hasłowych ten sposób użycia poszczególnych zaimków, więc przyjęte rozwiązanie wydaje się spójne i czytelne.

SZCZĘŚCIE. RADOŚĆ. ENTUZJAZM; 2.3.2.2. WYWOŁYWANIE EMOCJI. PRZYCZYNY EMOCJI, a jednostki (2) i (3) do kategorii 2.4.5.1. RELIGIA – DOKTRYNA. WIARA.

Wreszcie następuje część materiałow: cytat w transliteracji, ten sam cytat przedstawiony w transkrypcji oraz lokalizacja cytatu. Wybierane z sstp cytaty ilustrujące znaczenia poszczególnych jednostek pochodzą z różnych źródeł – w myśl przyjętej zasady, że staramy się tam, gdzie wybór jest możliwy, dobrać kontekst jak najlepiej oświetlający konkretne znaczenie, aby tym samym zapewnić przejrzystość i zasadność zakwalifikowania do danej kategorii pojęciowej. Ilustrację znaczeń poszczególnych jednostek w SPJS stanowi cytat w transliteracji⁶. Biorąc jednak pod uwagę potrzeby korzystających ze słownika osób spoza grona specjalistów, w SPJS cytat ten przytaczamy także w transkrypcji – jak bowiem słusznie przewidywał S. Urbańczyk, średniowieczna „ortografia będzie sprawiać wiele kłopotu ludziom mniej z nią obytym” (por. sstp: 1: XII). W większości wypadków wykorzystujemy istniejące transkrypcje poszczególnych zabytków, przede wszystkim wykonane w ramach projektu *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* (2006) w IJP PAN pod kierownictwem Waclawa Twardzika. Korzystamy też z dopełniającego ją *Korpusu tekstów staropolskich* dostępnego na stronie internetowej IJP PAN⁷. Z innych większych źródeł transkrypcji wymienić należy: *Chrestomatię staropolską* Wiesława Wydry i Wojciecha Ryszarda Rzepki (2004), *Mamotrekty staropolskie* opracowane przez Wandę Żurowską-Górecką i Vladimíra Kyasa (1977), *Staropolskie przekazy kanonu Mszy Świętej* Mariusza Leńczuka (2013) oraz pięciotomowe wydanie *Wielkopolskich rot sądowych*, opracowane przez Henryka Kowalewicza i Władysława Kuraszkiewicza (1959–1981)⁸. Znaczna liczba wykorzystanych cytatów pochodzi z zabytków dostępnych tylko w transliteracji. W tych sytuacjach transkrypcji dokonywali członkowie zespołu opracowującego słownik.

Warto zwrócić uwagę na to, że sstp powstawał na przestrzeni kilkudziesięciu lat. W tym czasie pojawiło się wiele analiz zabytków będących jego źródłami, nierzadko ich nowych odczytań i interpretacji. Fakt ten widoczny jest w najnowszym opracowaniu kluczowych źródeł staropolskich – wspomnianej wyżej *Bibliotece zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* (Twardzik (red.) 2006), a także w innych wydaniach tekstów staropolskich. W trakcie prac nad SPJS niejednokrotnie zauważane były różnice między danym cytatem przytoczonym w sstp (zwłaszcza w jego pierwszych tomach) a odczytaniem tego kontekstu we wspomnianych źródłach – nowe ustalenia często też uwzględniano w kolejnych tomach sstp. Są to różnice rozmaitego typu, poczynając od drobnych, po sytuacje, kiedy według nowszego odczytania mamy do czynienia z innym wyrazem hasłowym. Na przykład wyraz *wrzeczenytcze* w jedynym kontekście ilustrującym w sstp hasło *wrzecienicy* (*Progenies vipperarum pokolenye vąszewe albo*

6 Od początku litery A do hasła *dobrowolny* sstp podaje cytaty z *Rozmyślenia przemyskiego* w transkrypcji A. Brücknera (nietyпова transliteracja). Do tych przykładów w transliteracji nie wprowadzamy żadnych poprawek i podajemy ich transkrypcję. Niekiedy przykłady z innych zabytków pojawiają się także w „nietypowej transliteracji”. Do tych przykładów w transliteracji też nie wprowadzamy żadnych poprawek i podajemy ich transkrypcję.

7 Online: <https://www.ijp-pan.krakow.pl>, dostęp: 14 grudnia 2015.

8 H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz: *Wielkopolskie rotę sądowe xiv–xv wieku: Rotę poznańskie*, Poznań–Wrocław 1959; *Rotę pyzdrowskie*, Warszawa–Poznań–Wrocław 1960; *Rotę kościańskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967; *Rotę kaliskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974; *Rotę gnieźnieńskie*, *Rotę konińskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.

wrzeczenycze (*progenies viperarum* Mat 3, 7) ca 1470), wydawcy *Mamotrektów* odczytują jako *wrzecienice* – M. lm. rzeczownika *wrzecienica* (Żurowska-Górecka, Kyas 1977: 260). Redaktorzy sstp nie zaakceptowali tej interpretacji, która zapewne była już znana, kiedy opracowywano hasła na literę „w”. Inaczej odczytany został w wydaniu *Biblii Królowej Zofii z Biblioteki zabytków polskiego piśmiennictwa* jedyny cytat ilustrujący w sstp wyraz hasłowy *mężona*, objaśniony jako ‘kobieta, virago’ i opatrzony uwagą, że jest to bohemizm: w sstp: *Będzie wezwana møszonø (haec vocabitur virago), bo gest z mōsza wszōta (Będzie wezwana mężoną, bo jest z męża wzięta), w Biblii Królowej Zofii z Biblioteki zabytków: Będzie wezwana mø szonø, bo gest z mōsza wszōta (Będzie wezwana mą żoną, bo jest z męża wzięta)* (Twardzik (red.) 2006: 2rb). To odczytanie wskazywałoby, że hasło *mężona* jest w sstp nieuprawnione, potwierdzały to także fakt, że pod hasłem *wezwać* interesujący nas cytat przytoczono w postaci: *Będzie wezwana mø szonø*. Podobnie hasło *macierzynic* (?) (opatrzony w sstp pytajnikiem), zdefiniowane jako: ‘wuj, brat matki, avunculus’ z cytatem:

Gdy vmrze czlowyiek... a ma po szobye dzyada albo pradzada..., a ma thesz oczczowycz albo maczyzerynycz czy dzyeczy kthory s thych mayą odzeryzecz... gymyeny? (habuerit etiam sui patris fratrem at matris fratrem, *OrtBrRp* 71, 3-4: gyma tesz oczczowych y maczeryzyny-nych dzyeczy) *OrtMac* 96.

W transkrypcji w *Bibliotece zabytków* (Twardzik (red.) 2006) cytat z *OrtMac* 96 oddany został jako: *Gdy umrze człowiek... a ma po sobie dziada albo pradiada..., a ma też oćcowych albo macierzynych co dzieci, ktory z tych mają odzierzeć... jimienie?* Brak hasła *oćcowic* w kolejnym tomie słownika wskazuje, że twórcy sstp uznali, iż mamy do czynienia z wyrazami *macierzynych, oćcowych*.

Odnotowujemy takie problematyczne sytuacje, wprowadzając stosowną adnotację w polu «Uwagi». Wtedy gdy status danych wyrazów można poniekąd uznać za wyjaśniony (np. inne ich odczytanie w dalszych tomach słownika – jak w wypadku hasła *mężona*), zaliczamy taką jednostkę leksykalną do «Innych» i nie poddajemy jej klasyfikacji semantycznej. Nie likwidujemy jednak tych „nieuprawnionych” w sstp haseł, aby zachować swoistą dokumentację dociekań dotyczących danych wyrazów. Bazujemy, co należy jeszcze raz podkreślić, na wydaniu sstp oraz na *Suplemencie cz. I (verba absentia)*. Weryfikacja ujawnianych różnic, stosowne zmiany i uzupełnienia będą następować w toku dalszych prac nad projektem lub w miarę pojawiania się nowych ustaleń w tym zakresie, zwłaszcza w postaci kolejnego suplementu czy erraty do sstp.

W przewidzianym na wprowadzanie komentarzy polu «Uwagi» – ostatniej rubryce widocznej w panelu edycji – są przede wszystkim podawane komentarze do jednostek słownikowych zawarte w sstp, ale też opisywane zmiany i sygnalizowane problemy, które się wyłoniły w trakcie pracy nad SPJS, np. przytoczone wyżej różnice między cytatami podawanymi w sstp a odczytaniem tych fragmentów w nowszych opracowaniach zabytków. Stosownym komentarzem zostały też opatrzone jednostki, których postaci hasłowe zostały rektyfikowane, lub jednostki, w których wprowadzono korektę bądź uzupełnienie cytatu.

3. Dane udostępnione na stronie SPJS

Omówione wyżej dane, które zawierał podstawowy rekord SPJS, zostały udostępnione na stronie internetowej, na poszczególnych podstronach.

Słownik pojęciowy języka staropolskiego

O słowniku	Słownik	Wyszukiwarka
	Struktura semantyczna słownictwa staropolskiego	
	Słownictwo staropolskie - części mowy	
	Słownictwo staropolskie - struktura wyrazów	
	Słownictwo staropolskie w układzie alfabetycznym	
	Jednostki słownika	

Zrzut ekranu 2. Widok menu ze strony internetowej SPJS

Podstawowa i najważniejsza z nich to «Struktura semantyczna słownictwa staropolskiego». Otrzymujemy tu całościowy obraz tej struktury, a wchodząc głębiej, jednostki leksykalne przyporządkowane do ułożonych hierarchicznie kategorii pojęciowych.

Wyjściowo za podstawę klasyfikacji semantycznej staropolskiego słownictwa przyjęto system stworzony przez R. Halliga i W. von Wartburga w jego głównych zarysach (od razu wyłączono kategorie odnoszące się *stricte* do współczesności). W trakcie prac ta struktura semantyczna została jednak znacznie zmodyfikowana – dostosowana do specyfiki średniowiecznego materiału. Ostatecznie zawiera ponad 100 000 przyporządkowań semantycznych do 369 kategorii pojęciowych, w których obrębie znajduje się obecnie 829 pojęć. W zależności od znaczenia dany leksem może zostać przyporządkowany jednocześnie do kilku kategorii pojęciowych⁹.

Poniżej pokazujemy przykładowy fragment tej struktury z obszaru ŻYCIE PSYCHICZNE – kategoria pojęciowa PROCESY POZNAWCZE, w której ramach wydzielono sześć podrzędnych kategorii:

2.3. ŻYCIE PSYCHICZNE

2.3.1. PROCESY POZNAWCZE

2.3.1.1. SPOSTRZEGANIE

2.3.1.2. ŚWIADOMOŚĆ

2.3.1.3. UWAGA

⁹ To zagadnienie omawia szerzej B. Sieradzka-Baziur na przykładzie wyrazu *rodzaj*, pokazując sposoby jego klasyfikacji pojęciowej (por. Sieradzka-Baziur 2012: 87).

2.3.1.4. PAMIĘĆ

2.3.1.5. WYOBRAŻENIA

2.3.1.6. MYŚLENIE.

W kategorii pojęciowej PAMIĘĆ znajdujemy około 150 jednostek autosemantycznych ciągłych i nieciągłych, takich jak *baczyć*, *napominać*, *niepamięć*, *niepamiętliwy*, *niewdzięczny*, *pamiętka*, *pamięć*, *pamiętać*, *pamiętne*, *pomnieć*, *przypominać*, *upamiętać*, *upominek*, *ku wiecznej pamięci* (*wieczny*, *wieczni* (13)), *wziąć na pamięć* (*wziąć*, *wźwιάć*, *źwιάć*, *wziąć się* (143)). Jednostki przyporządkowane do danej kategorii pojęciowej są przedstawione w układzie alfabetycznym.

Kolejną możliwością, jaką stwarza użytkownikowi program SPJS, jest ogląd słownictwa pod kątem struktury wyrazów zgromadzonych w danych kategoriach pojęciowych («Słownictwo staropolskie – struktura wyrazów»). Jest to układ pomocniczy w stosunku do semantycznego. Wyrazy należące do tej samej grupy wyrazowej porządkowane są według części mowy w następującej kolejności: rzeczownik, czasownik, przymiotnik, przysłówki, zaimek, liczebnik. W obrębie części mowy zachowujemy porządek alfabetyczny. Układ grup wyrazowych w obrębie danej kategorii pojęciowej jest też alfabetyczny według pierwszego wyrazu zakwalifikowanego do danej grupy. Wyrazy nietworzące grup wyrazowych w danej kategorii pojęciowej umieszczane są na końcu listy również w układzie alfabetycznym¹⁰. Klasyfikacji poddawane są jednostki leksykalne, dlatego w obrębie jednej grupy wyrazowej może się pojawiać kilka jednostek reprezentujących ten sam wyraz hasłowy, np. 1. *stół* (1); 1. *stół* (2); 1. *stół* (5) w kategorii pojęciowej 2.5.6.4.3. WYPOSAŻENIE BUDYNKU.

Na kolejnej podstronie («Słownictwo staropolskie – części mowy») możemy wyszukać dane dotyczące charakterystyki gramatycznej leksemów – ich przynależności do części mowy. Użytkownik otrzymuje też dostęp do struktury alfabetycznej staropolskiego słownictwa (podstrona: «Słownictwo staropolskie w układzie alfabetycznym») oraz do poszczególnych typów jednostek, wyszczególnionych w tabeli 1 (podstrona: «Jednostki słownika»). Wreszcie używając wyszukiwarki, może dotrzeć do interesującego go wyrazu, zwrotu itp.

4. SPJS jako przykład elektronicznego słownika historycznego o prymarnym układzie rzeczowym

Prezentowany słownik należy do historycznych opracowań leksykograficznych: zawiera zasoby leksykalne z okresu średniowiecznego, czyli słownictwo od czasów najdawniejszych do końca XV wieku. Jak pisała autorka koncepcji słownika Bożena Sieradzka-Baziur:

Słownik pojęciowy języka staropolskiego będzie dziełem autonomicznym, samodzielny, ale stanowiącym zarazem ogniwo w serii polskich historycznych słowników ogólnych języka polskiego (Sieradzka-Baziur 2011: 345).

¹⁰ Szczegółowe informacje dotyczące układu tej podstrony użytkownik znajdzie w opisie projektu na stronie internetowej SPJS.

SPJS, choć oparty na zasobach słownika drukowanego, został w całości pomyślany jako słownik elektroniczny – wszystkie dane umieszczone są na serwerze, słownik zaś jest dostępny w wersji online. W tym miejscu warto się odnieść do koncepcji słowników zdigitalizowanych. Ogólną definicję prac tego typu oraz opis zabiegów prowadzących do ich realizacji podaje Piotr Żmigrodzki:

[...] słowniki digitalizowane to zatem dzieła leksykograficzne, których treść wprowadzono do komputera [...], a uzyskany zbiór danych następnie poddano obróbce umożliwiającej jego udostępnienie w postaci słownika elektronicznego (Żmigrodzki 2003:101).

SPJS wprawdzie spełnia te kryteria – materiał leksykalny ze sstp został wprowadzony do systemu, który powstał na potrzeby SPJS, i treści te są udostępnione w wersji elektronicznej – jednak mimo to trudno go nazwać słownikiem zdigitalizowanym. Celem twórców SPJS nie było stworzenie wiernej zdigitalizowanej wersji sstp (tak jak np. w wypadku wersji elektronicznej *Słownika wileńskiego* – por. Majewska 2011: 75–84; 2012: 76–88). Przede wszystkim nie zamieszczono w nim całej dokumentacji materiałowej znajdującej się w sstp – jak już wspomniano, każdej z wyodrębnionych w SPJS jednostek leksykalnych przypisano ilustrację znaczenia w postaci jednego wybranego cytatu. Z drugiej strony jednak treści przeniesione ze sstp zostały w SPJS poddane dodatkowemu opracowaniu i różnorodnym kategoryzacjaom. Nacisk położony jest, zgodnie z celem określonym w nazwie słownika, przede wszystkim na zgromadzenie jednostek autosemantycznych ciągłych i nieciągłych w obrębie kategorii pojęciowych, lecz materiał dostępny jest także w układzie, którego podstawą jest struktura wyrazów, w podziale na części mowy i rodzaje jednostek. Wprowadzenie materiału leksykalnego ze sstp i *Suplementu* do bazy danych było krokiem do celu zasadniczego, który polegał na nałożeniu na te dane „siatki semantycznej”, czyli opracowaniu hierarchicznego systemu znaczeniowego dla słownictwa staropolskiego, a także ukazaniu go w innych, zasygnalizowanych wyżej układach. Forma opracowania ułatwi dostęp do słownictwa średniowiecznego, a zatem przyczyni się do spopularyzowania treści zawartych w sstp oraz umożliwi i ułatwi prowadzenie dalszych badań o charakterze onomazjologicznym.

Przedstawienie w formie elektronicznej bogactwa informacji o języku staropolskim okazało się zadaniem niełatwym, ale jak pokazuje przykład SPJS, możliwym do wykonania. Podstawowym wyzwaniem było opracowanie programu komputerowego, który objąłby różnorodne treści tworzone poprzednio z myślą o druku. Kolejne zadanie, poniekąd techniczne – lecz wymagające wielkiego nakładu pracy – to wprowadzenie tego ogromnego materiału do pamięci komputera. Pomocne, choć nie bez zastrzeżeń, okazały się skanery. Z racji decyzji o wprowadzeniu wyłącznie reprezentacji cytatów nie było potrzebne wprowadzanie do bazy danych całości sstp. Zdecydowano się zatem na zastosowanie skanerów ręcznych. Ich zaletą było to, że umożliwiały wprowadzenie wybranego tekstu bezpośrednio do poszczególnych okien programu SPJS (np. definicja, przykład w transliteracji, lokalizacja) bez konieczności wychodzenia z panelu edycji. Jednak w niektórych wypadkach materiał

sstp – z nietypowymi z punktu widzenia współczesnej grafii znakami (np. *o*, *é*, *ǎ*) – stanowił wyzwanie dla używanych przez nas elektronicznych narzędzi rozpoznających tekst. Przyczyną błędów było też automatyczne wprowadzanie przez skaner znaków poprawnych z punktu widzenia współczesnej ortografii (przykładowo: zamiana *o* – *ó*, *l* – *ł*) lub niewłaściwe rozpoznawanie kształtu liter, np. *q* mogło zostać odczytane jako *g*, zaś zbitka *rn* była niejednokrotnie mylona z literą *m*.

Jak wskazuje przykład prezentowanego tu przedsięwzięcia, stosowanie zaawansowanych narzędzi informatycznych jest istotną pomocą dla leksykografa i zapewne – co już się mocno zaznacza – doprowadzi do dużych zmian w sposobie opracowywania i prezentacji słowników¹¹.

Program komputerowy pomaga porządkować materiał zarówno pod względem alfabetycznym, jak i pojęciowym, umożliwia zaprezentowanie wyrazu czy połączenia wyrazowego w szerszej perspektywie, gdyż za pomocą systemu odsyłaczy i zakładek jest w stanie oddać wielowymiarowość relacji, w jakie wchodzi dany leksem. Warto zwrócić uwagę, że system połączeń w słowniku elektronicznym odpowiada sposobowi, w jaki użytkownicy funkcjonują w sieci internetowej. W opisywanym tu programie *SPJS* użytkownik może na przykład obserwować drzewko semantyczne, wybrać interesującą go kategorię pojęciową, przeglądać jednostki, które zostały do niej przyporządkowane, przejść do szczegółowego opisu danej jednostki i do całego artykułu hasłowego, którego jest ona częścią. Może np. przeglądać materiał wyrazowy pod kątem przynależności do części mowy bądź pod kątem grupy wyrazowej, do której należy, może wyszukać jednostki ciągle i nieciągle, autosemantyczne i synsemantyczne. Leksyka średniowieczna została przedstawiona w *SPJS* również w tradycyjny sposób, w układzie alfabetycznym. Wszystkie te dane zaprezentowano tak, aby możliwe było przechodzenie od semantyki, gramatyki czy struktury wyrazowej do artykułu hasłowego w obrębie danej litery.

Podsumowanie

Zgrupowanie materiału w poszczególnych kategoriach pojęciowych ma służyć prowadzeniu różnorodnych analiz semantycznych – dzięki uprzyętnieniu materiału badawczego. Językoznawca, chcący na przykład omówić zagadnienie PAMIĘĆ w średniowieczu na podstawie faktów językowych, będzie zwolniony z mozolnego przeszukiwania jedenastu tomów *sstp*, bo interesujący go materiał znajdzie po kilku kliknięciach w obrębie kategorii pojęciowej elektronicznego *SPJS*. Jednocześnie jednak szczegółowe badania leksykologiczne wykorzystujące materiał zgromadzony w *SPJS* mogą zaowocować weryfikacją poczynionych tu zakwalifikowań jednostek leksykalnych – istotną kwestią, której nie sposób nie brać pod uwagę, jest bowiem wielokrotnie podkreślana przez semantyków arbitralność przyporządkowań semantycznych do kategorii pojęciowych. Wielkim wyzwaniem w tego rodzaju przedsięwzięciu jest też stworzenie wystarczająco rozbudowanej i skategoryzowanej siatki pojęciowej – adekwatnej

11 Przykładem jest projekt *WSJP PAN*. W artykule poświęconym tematycznemu podziałowi słownictwa w *WSJP* Barbara Batko-Tokarz pisze: „forma elektroniczna *WSJP* umożliwia połączenie ze sobą podziału alfabetycznego i rzeczowego, nie zmuszając autorów słownika do decydowania o nadrzędności któregoś z nich” (Batko-Tokarz 2008: 31). *SPJS* także jest przykładem słownika, który dysponuje zarówno alfabetyczną listą haseł, jak i korzysta z porządku pojęciowego, jednak w tym wypadku na plan pierwszy wysunięto porządek pojęciowy.

do zaprezentowania określonego korpusu słownictwa, zatem wyniki badań leksykologicznych prowadzone przy wykorzystaniu SPJS mogą zaowocować również udoskonalaniem jego struktury semantycznej.

Bibliografia

- Batko-Tokarz B. 2008: *Tematyczny podział słownictwa w Wielkim słowniku języka polskiego*, [w:] Żmigrodzki P., Przybylska R. (red.): *Nowe studia leksykograficzne*, t. 2, Lexis, Kraków, s. 31–48.
- Cygal-Krupa Z. 1986: *Słownictwo tematyczne języka polskiego. Zbiór wyrazów w układzie rangowym, alfabetycznym i tematycznym*, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Badań Polonijnych, Kraków.
- Cygal-Krupa Z. 1990: *Podstawowe słownictwo tematyczne języka polskiego (na wybranych przykładach)*, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Deptuchowa E. (red.) 2014: *Słownik staropolski. Suplement cz. 1 (verba absentia)*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
- Dornseiff F. 1970: *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*, Walter de Gruyter & Co., Berlin.
- Hallig R., Wartburg W. von 1952: *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin.
- Iwanowicz M., Polański E. 2011: *Szkolny słownik tematyczny języka polskiego nie tylko dla uczniów*, Literatura, Łódź.
- Kita M., Polański E. 2002: *Słownik tematyczny języka polskiego*, Literatura, Łódź.
- Korpus tekstów staropolskich do roku 1500* (online: <https://www.ijp-pan.krakow.pl>, dostęp: 17 grudnia 2015).
- Kucała M. 1957: *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Prace Językoznawcze PAN 11, Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław.
- Kurzowa Z. 1999: *Ilustrowany słownik podstawowy języka polskiego wraz z indeksem pojęciowym wyrazów i ich znaczeń*, Universitas, Kraków.
- Leńczuk M. 2013: *Staropolskie przekazy kanonu Mszy Świętej. Wariantywność leksykalna*, *Studia Staropolskie. Series Nova*, t. xxxiv, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Maciejewski J. 1969: *Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemoń, Dulsk)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Oddział w Poznaniu, Toruń.
- Majewska M.B. 2011: *Dygitalizacja graficzna, tekstowa i bazodanowa „Słownika wileńskiego”*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 75–84.
- Majewska M.B. 2012: *Dygitalizacja tekstowa i bazodanowa „Słownika wileńskiego”*, „Poradnik Językowy”, z. 7, s. 76–88.
- Markowski A. 1992: *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, Wiedza o Kulturze, Wrocław.
- Miodunka W. 1980: *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Warszawa–Kraków.
- Nowakowska A., Dobrowolska J., Kawa K. 2009: *Słownik frazeologiczny*, Wydawnictwo Egmont Polska, Wrocław.
- Roget P.M. 2012: *Roget's Thesaurus of English words and phrases*, ed. G. Davidson, Penguin Books Ltd., London.
- Sieradzka-Baziur B. 2011: *Projektowany Słownik pojęciowy języka staropolskiego i jego przydatność w badaniach naukowych oraz w procesie dydaktycznym*, [w:] M. Obrusznik-Partyka, L. Pacan-Bonarek (red.): *Nie tylko o dydaktyce... Księga pamiątkowa ofiarowana pani profesor Annie Grochulskiej*, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski, s. 341–350.
- Sieradzka-Baziur B. 2012: *O projekcie Słownika pojęciowego języka staropolskiego w kontekście prac dotyczących najdawniejszego słownictwa*, „Język Polski” XCII, s. 81–91.
- Twardzik W. (red.) 2006: *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*, edycja elektroniczna, płyta DVD, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
- Wydra W., Rzepka W.R. 2004: *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, wyd. 3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Żmigrodzki P. 2003: *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Żurowska-Górecka W., Kyas V. 1977: *Mamotreky staropolskie*, cz. 1–3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.

Rozwiązanie skrótów

---

sstp: *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–2002. — SPJS: *Słownik pojęciowy języka staropolskiego* (online: <http://spjs.ijp-pan.krakow.pl>, dostęp: 15 grudnia 2015). — WSJP: *Wielki słownik języka polskiego PAN* (online: <http://www.wsjp.pl>, dostęp: 15 grudnia 2015).

Summary

***Conceptual Dictionary of Old Polish* – characteristics**

Keywords: lexicography, Old Polish language, historical dictionary, conceptual dictionary, electronic dictionary.

The article presents the research project of the electronic *Conceptual Dictionary of Old Polish* (*Słownik pojęciowy języka staropolskiego*) prepared in the Institute of Polish Language at the Polish Academy of Sciences in Cracow. This dictionary is based on *The Old Polish Dictionary* and *The Supplement (Verba absentia)*, part I. *The Conceptual Dictionary of Old Polish* which includes the oldest known Polish vocabulary – from the beginning of the Polish language to the end of the fifteenth century. The main aim of this project was to assign each lexical unit to the separate conceptual categories. The semantic structure of this dictionary is based on a hierarchical system created by R. Hallig and W. von Wartburg. This dictionary also contains the grammatical and structural classification of medieval vocabulary. *The Conceptual Dictionary of Old Polish* has 22 735 entries, and within 54 038 lexical units. Each meaning and function is illustrated by one example given in transliteration and in transcription.